

حکیم ناصر خسرو قبادیانی

گشایش و رہایش

به کوشش
دکتر محمد رضا توکلی صابری

کشایش و رہایش

بدان ای برادر که رهایش مردم به دانش است و مردم را دو چیز
 است که دانش را بدان بتواند پذیرفت: یکی از او دل است که بدان
 بداند، و دیگر تن است که بدو مر آن دانش را کار بندد.
 مسئله بیستوششم

سرشناسه:	ناصر خسرو، ۳۹۴-۴۸۱ ق.؛ NaserKhusraw
عنوان و نام پدیدآور:	گشایش و رهایش/ناصر خسرو قبادیانی؛ به کوشش محمدرضا توکلی صابری.
مشخصات نشر:	تهران: معین، ۱۴۰۱.
مشخصات ظاهری:	۱۷۰ ص.
شابک:	۹۷۸-۹۶۴-۱۶۵-۲۷۸-۶
وضعیت فهرست‌نویسی:	فیا
یادداشت:	واژه‌نامه؛ کتابنامه؛ نمایه.
موضوع:	کلام اسماعیلیه — متون قدیمی تا قرن ۱۴* --Islamic theology--Early works to 20 th century
	نثر فارسی قرن ۵ — ق.؛ Persian prose literature--11 th century
شناسه افزوده:	توکلی صابری، محمدرضا، ۱۳۲۵-، گردآورنده؛ Saberi Tavakoli, Mohamadreza
رده‌بندی کنگره:	BP۲۱۵
رده‌بندی دیویی:	۲۹۷/۴۱۷۶
شماره کتابشناسی ملی:	۸۸۳۶۳۵۹

حکیم ناصر خسرو قبادیانی

کشایش و رمایش

به کوشش

محمد رضا توکلی صبر

انتشارات معین

(روبروی دانشگاه تهران، فخر رازی، فاطمی داریان، پلاک ۳)

www.moin_Publisher.com

E_mail: info@moin-publisher.com

@moinpublisher

moinpublisher

حکیم ناصر خسرو قبادیانی

کتابش و رهایش

به کوشش: محمدرضا توکلی صابری

چاپ اول: ۱۴۰۱

شمارگان: ۱۵۰ نسخه

صفحه آرا: مزگان اسلامی نظری

لیتوگرافی: صدف

چاپ: مهارت

تمامی حقوق این اثر برای ناشر محفوظ است.

تلفن مرکز فروش ۶۶۹۶۱۴۹۵-۶۶۴۷۵۲۷۷-۶۶۴۱۴۲۳۰

قیمت: ۷۷,۰۰۰ تومان

فهرست مطالب

۷۷.....	مسئله شانزدهم.....	۷.....	دیباچه.....
۸۲.....	مسئله هفدهم.....	۳۵.....	درباره این تصحیح.....
۸۳.....	مسئله هشدهم.....	۳۷.....	متن گشایش و رهایش.....
۸۶.....	مسئله نوزدهم.....	۴۰.....	مسئله اول.....
۸۹.....	مسئله بیستم.....	۴۸.....	مسئله دوم.....
۹۳.....	مسئله بیست و یکم.....	۵۰.....	مسئله سوم.....
۹۹.....	مسئله بیست و دوم.....	۵۲.....	مسئله چهارم.....
۱۰۲.....	مسئله بیست و سوم.....	۵۵.....	مسئله پنجم.....
۱۰۹.....	مسئله بیست و چهارم.....	۵۸.....	مسئله ششم.....
۱۱۳.....	مسئله بیست و پنجم.....	۶۱.....	مسئله هفتم.....
۱۱۶.....	مسئله بیست و ششم.....	۶۳.....	مسئله هشتم.....
۱۱۸.....	مسئله بیست و هفتم.....	۶۶.....	مسئله نهم.....
۱۲۱.....	مسئله بیست و هشتم.....	۶۷.....	مسئله دهم.....
۱۲۵.....	مسئله بیست و نهم.....	۶۸.....	مسئله یازدهم.....
۱۲۷.....	مسئله سی ام.....	۷۰.....	مسئله دوازدهم.....
۱۲۹.....	واژه نامه.....	۷۳.....	مسئله سیزدهم.....
۱۵۷.....	نمایه.....	۷۴.....	مسئله چهاردهم.....
		۷۵.....	مسئله پانزدهم.....

دیباچه

کتاب گشایش و رهایش یکی از آثار ناصر خسرو قبادیانی است که در طی سی پرسش و پاسخ علاوه بر مسایل دینی، کلامی، و فلسفی و هستی‌شناسی به موضوعاتی مانند فیزیک، نجوم، و گیاه‌شناسی و زمین‌شناسی می‌پردازد و به این پرسش‌ها پاسخ‌های فلسفی می‌دهد.

منشأ همه نسخه‌های خطی و چاپی گشایش و رهایش موجود در ایران فقط از روی نسخه‌ای رونویسی شده است که متعلق به سید نصرالله تقوی، رئیس دیوان عالی کشور، رئیس دانشکده معقول و منقول، عضو پیوسته فرهنگستان ادب و زبان فارسی، مؤلف و مصحح بوده است. این نسخه گشایش و رهایش در یک مجموعه حاوی سه کتاب در ۱۷۲ برگ و هر صفحه ۲۱ سطر دارد. اولین کتاب کشف‌المحجوب ابویعقوب سجستانی است، کتاب دوم گشایش و رهایش، و کتاب سوم کتاب کوچکی با عنوان معرفت آفرینش انسان است. هانری کربن تاریخ کتابت این نسخه را مربوط به قرن ششم می‌داند اما سعید نفیسی با تشخیص او موافق نیست و آن را متعلق به قرن هشتم هجری می‌داند. سعید نفیسی دو دلیل برای این تاریخ می‌آورد، یکی اینکه در پشت ورق اول این نسخه صاحب آن نوشته است که آن را در سال ۸۰۴ قمری خریداری کرده است و دیگر آن که نوع رسم الخط

و کاغذ کتاب مربوط به پیش از سال ۸۰۴ هجری است. از این مجموعه جز رونوشت‌هایی که از آن باقی است هیچ اطلاعی در دست نیست و در فهرست نسخ خطی کتابخانه‌های ایران و دیگر کشورها دیده نمی‌شود. احتمال زیادی دارد که این نسخه خریده شده و در یک مجموعه خصوصی در ایران و یا در خارج از کشور نگهداری می‌شود. از این نسخه چندبار رونویسی شده و چند رونوشت از آن وجود دارد.

قدیمی‌ترین رونوشت در سال ۱۳۰۷ توسط مجتبی مینوی تهیه شده است که به شماره ۱۳۹/۲ در کتابخانه مجتبی مینوی نگهداری می‌شود.^۱ چهل صفحه اول آن به خط خود مجتبی مینوی و بقیه آن به خط خاله‌زاده‌اش شیخ‌محسن است. این رونوشت ۹۴ صفحه است که تعداد سطرها در صفحات مختلف متفاوت است. این نسخه در کتابخانه مینوی نگهداری می‌شود. در ابتدای کتاب در یادداشتی مجتبی مینوی که فکر می‌کرده است این کتاب ترجمه کتابی از عربی به نام *الفتوح و النجاه* است، نوشته است: «الفتوح و النجاه؟ کتاب گشایش و رهایش که مراد از آن اجابت سی فقره سؤال در موضوع‌های مختلف مذهبی و حکمتی مطابق مذهب اسماعیلیه...» در پایان کتاب آمده است: «کتاب گشایش و رهایش که از کتب اسماعیلیان است.» در واقع تا این موقع هنوز مؤلف گشایش و رهایش ناشناخته بود و چون همراه با کشف‌المحجوب ابویعقوب سجستانی بوده است، تصور می‌شد که کتاب از آن سجستانی و یا اسماعیلی دیگری است. در حاشیه کتاب یادداشت‌هایی به خط مینوی در توضیح عبارات کتاب آمده است. مینوی اولین کسی است که متوجه شده است که کاتب این کتاب سطرهایی را به کتاب افزوده است، زیرا کاتب چهار بار به ناصر خسرو نسبت مغالطه می‌دهد. بنابراین او آنها را با ستاره مشخص کرده و در حاشیه کتاب نوشته است که جملات میان دو ستاره از مترجم کتاب است که به متن افزوده است.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ هـ رَبِّهِ نَسْتَعِينُ هـ
 اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ هـ وَالصَّلَاةُ عَلَى سَيِّدِ الْمُرْسَلِينَ هـ مُحَمَّدٌ رَااهُ
 اَخْبَرَنِي هـ وَهُوَ سَلَّمَ تَلْمِيزًا كَثِيرًا هـ اقسام بعد این مختصر، چند مسائل مختلفه
 است که در قلم آمده هـ می گویند، ای برادر! زبانه بسته گشتن مسئله ای که شهادت اند
 آن بسیار است و کسی را نیافتم که در یکشاذن آن توان داشت و لیکن ما سرا
 اجابت کردیم در رسیدن این مسئله، و نام نهادیم این کتاب را کتاب الکلیف و رهائش
 از آنکه سخن بسته را اندر و کشاده کردیم تا فتنه ها و مومن مخلصان را اندر و کشایش
 و رهائش باشد * ما نیز چون اردوستان مکلفین شرح بعضی از این کلمات و نکته و
 درین موضع بگوئیم تا جای دیگر مکرر نباید کرد هـ اسم این کتاب بکشایش بعضی
 از این کلمات حق است، اما رهائش را علی الإطلاقی مستصح نیست و این نکته
 از آن گفته تا چون موضوعی که در رهائش باشد اشارت کرده شود ارباب معانی و
 اصحاب خرد دانند که آن گذارنده است، پس سخن باز شویم * اکنون سوالها و ترا
 ای برادر! یاد کنیم و جواب هر یک شرح و بیان و بحث از آیات قرآن و دلائل
 از آفاق و انفس و طبایع و ارکان می آید هـ

مسئله اول

برسیدی ای برادر از آفرید کار و آفریده و گفتی چاره نیست از آنکه آفرید کار
 بیش از آفریده بود اما خواستی که بدانی که میان آفرید کار و آفریده زمان
 بود یا نه و آنچه آفریده است آن وقت که نیافریده بود آفرید کار و بادشاه بود یا نه
 و چون آفریده بود خدا آفرید کار چه چیز بود و بادشاه بر چه بود پس اگر
 بادشاه و آفرید کار آن وقت گشت که آفریش کرد و بادشاهی آن وقت بدید آورد اکنون که
 بادشاه و آفرید کار است و بهتر و بزرگتر است از آنچه آن وقت بود که آفرید کار بود و نه
 بادشاه چون اکنون که آفریش بدید آورد بخلاف آنست که پیش از آفریش بود

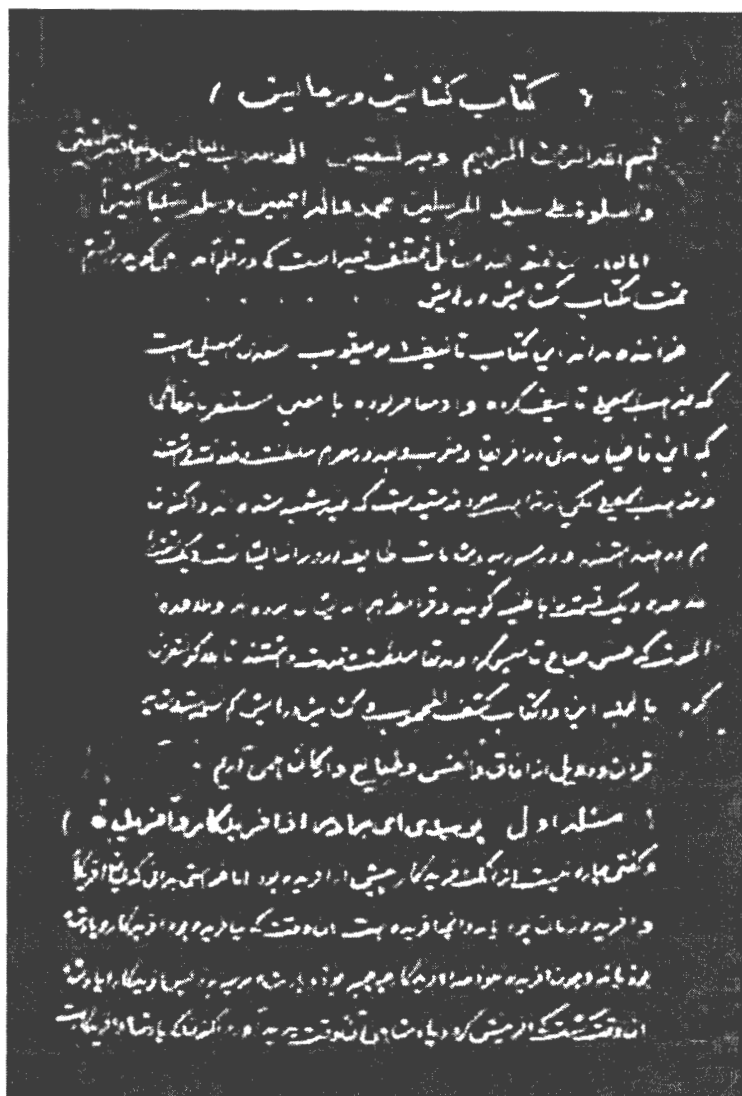
صفحه اول رونوشت مینوی

نسخه بعدی که متعلق به کتابخانه مجلس شورای اسلامی است به شماره
 ۱۱۶۹۱ عکس نسخه ای است که به قلم ریز نوشته شده و تصویر نگانیو با
 حروف سفید در متن سیاه رنگ است و نام کاتب را ندارد، متن این
 رونوشت به خط نستعلیق که با قلم ریز نوشته شده است و آیات آن به خط
 نسخ است. اما در نسخه ای خطی از کشف المحجوب که در دارالکتب قاهره

وجود دارد نام کاتب ابراهیم زنجانی و تاریخ کتابت آن ۱۳۱۰ است و در آن نسخه کاتب می‌گوید که آن را از روی نسخه تقوی رونویسی کرده است.^۱ بنابراین احتمال بسیاری می‌رود که کاتب نسخه عکسی مجلس شورای ملی ابراهیم زنجانی باشد (مکاتبات شخصی این مصحح با هرمان لندولت مصحح کشف‌المحجوب که به نسخه قاهره دسترسی داشته است این موضوع را تأیید می‌کند). صفحه آخر نسخه کاتب می‌نویسد: «خواننده بداند این کتاب تألیف ابویعقوب صغدی اسمعیلی است که به مذهب اسمعیلی تألیف کرده و او معاصر بوده با معین مستنصر بالله فاطمی^۲». و سپس شرحی درباره قرامطه و حسن صباح می‌دهد. این نسخه حاوی فقط ۶۰ صفحه است و صفحات پایانی را ندارد. این نسخه در اواسط جواب به مسئله بیست‌ویکم با این جمله پایان می‌یابد: «شرح اوصاف او در ترکیب حروف». صفحه آخر کتاب روی صفحه اول گذاشته شده و عکس‌برداری شده است، در نتیجه باعث شده است که نیمی از صفحه اول دیده نشود. زنجانی در حاشیه صفحه ۲۶ نوشته است: «باید دانست آنچه در متن نوشته بعین مطابق نسخه اصل است که قطعاً غلط دارد و بعضی جاها معنی ندارد و چون خواسته‌ام مطابق همان اصل و موافق لهجه و اصطلاح آن زمان نوشته شود همان‌طور استنساخ کرده‌ام و آن زمان‌ها اغلب دال ذال نطق می‌شده است. با همه این، بعضی جاها که کلام معنی نمی‌دهد به فکر و اجتهاد خودم آنچه صحیح دانسته‌ام در هامش نوشته‌ام که به کلی نامفهوم نماند. باید ملتفت شد. مستنسخ^۳».

ولادیمیر ایوانف که فتوکپی نسخه قاهره دسترسی داشته است می‌نویسد: «به نظر می‌رسد که فتوکپی‌های قاهره از روی نسخه تهران فراهم آورده شده‌اند. متأسفانه (۱) این متن کامل نیست، (۲) ناسخ که ایرانی [فارسی‌زبان] بوده این فکر عالی را داشته که اثر ناصر خسرو را روزآمد کند. اما خیلی بد متن را دستکاری کرده است. به همین دلیل من ناگزیر شدم که فکر چاپ آن متن را رها کنم.^۴ ایوانف هم چنین در کتاب ناصر خسرو و اسماعیلیان می‌نویسد: «نسخه عکسی کتابخانه مصر حاوی تمام متن آن نیست و از اینها

گذشته این نسخه عکسی هم از روی نسخه‌ای تهیه شده و تهیه‌کننده آن نیز خود دچار اشتباه گشته و ناصر خسرو را جزو شاعران جدید قلمداد کرده و در نتیجه متن را مخدوش نموده است.^۴»

بدیع‌الزمان فروزانفر نفر بعدی است که در سال ۱۳۱۱ شمسی رونوشت دیگری را با قلم ریز و جوهر آبی بر روی کاغذ خط‌دار تهیه کرده است. این نسخه به شماره ۸۸۶۶ متعلق به کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران است و در صفحه اول آن ایرج افشار نوشته است: «گشایش و رهایش ناصرخسرو، از میان اوراق مرحوم بدیع‌الزمان فروزانفر» تاریخ امضای ایشان در پای این نوشته ۲۶ اردیبهشت ۱۳۵۳ است. این نسخه ۴۵ صفحه در ۲۵ سطر است. در پایان این نسخه آمده است: «فی شهر شعبان‌المعظم ۱۳۵۱ تحریر و تقدیم شد».^۵ نسخه دیگری هم از بدیع‌الزمان فروزانفر به شماره ۸۷۹۸ وجود دارد که فقط چهار صفحه اول گشایش و رهایش است و در ۱۹ سطر با جوهر آبی نوشته شده است. این نسخه به خط نسخ و با جوهر سیاه نوشته شده است. ایرج افشار در صفحه اول این نسخه نوشته است: «این اوراق از میان اوراق خریداری شده از خاندان مرحوم بدیع‌الزمان فروزانفر جمع‌آوری و تجلید شده است.» تاریخ امضای ایشان در پای نوشته ۲۵ بهمن ۱۳۵۲ شمسی است.^۶ بررسی این دو نسخه نشان می‌دهد که به احتمال قوی این دو نسخه از روی نسخه مجتبی مینوی رونویسی شده است، چون بسیاری از افزوده‌ها و جافتادگی‌ها همانند نسخه مینوی است.

نسخه‌ای از گشایش و رهایش در کتابخانه ملک همراه به شماره ۴۰۵۵ به خط احمد سهیلی خوانساری وجود دارد که در سال ۱۳۱۵ کتابت شده است. آن نسخه ۵۸ برگ است و هر صفحه آن ۱۶ سطر دارد و به خط نسخ نوشته شده است.^۷ بعضی از مسئله‌ها و کلمه جواب با جوهر سرخ نوشته شده است. کتاب مانند نسخه مجلس تا اواسط جواب به مسئله بیست‌ویکم با همان جمله «شرح اوصاف او در ترکیب حروف» پایان می‌یابد. ضبط کلمات در رونوشت کتابخانه ملک و رونوشت کتابخانه مجلس صحیح‌تر از سایر رونوشت‌های دیگر است. مانند این جمله در پرسش هشتم: «و دلیل همی آرند بر این قول آنچه همی گویند چون حال جسم از اعتدال بشود آنجا آرند که نماند.» که معنی نمی‌دهد. درحالی که در رونوشت کتابخانه

ملک و رونوشت کتابخانه مجلس به این صورت است: «و دلیل همی آرند بر این قول آنچه همی گویند چون حال جسم از اعتدال بشود آنجا زندگی نماند.»

صفحه اول رونوشت بدیع الزمان فروزانفر

کتاب گشایش و رهایش

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين والصلوة على سيد المرسلين محمد والاهل بيته وسلم
 كثيرا ما پرسید این مختصر مسائل خلقت چیست که من ندانم چه گویم و منتهای برادران
 گفتن مسئله ها که شبیه اندان بسیار است و کثیر را نمی دانم که در بخاندان ما باشد
 و لکن ما فرما اجابت کردم در پرسیدن این مسئله ها و نام نهادیم این کتاب را گشایش و رهایش
 از آنکه سخن بسته را از او کشاده کردیم تا مضامین من مختصرا اندوختن و گشایش و رهایش باشد
 ما نیز چون از دست ایشان بکلمه شرح بیرون بگذاشت و نکته ها در موعه بگویم تا جامع بگویند
 نباید کرد اسم این کتاب بگشایش میفرمایند این کتاب را گشایش است اما رهایش را علی الاطلاق منفع نیست
 و این نکته از آن کنم تا چون موعه که در رهایش باشد اشارت کرده شود ابواب مسائل و احادیث
 خود مانند آن کدام نکته است بر سخن باز گویم اکنون سوالها ما فرما چه باید کرد که
 و جواب هر یک بشع و بیان و برهان و بحث انبیا و اولاد و ائمه و افاضه و ائمه و افاضه و ائمه
 می آید

مسئله اول پرسید ای برادر از افریدگار و انبیا

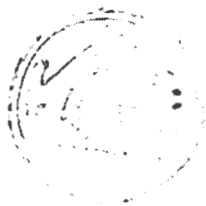
صفحه اول نسخه ملک

هیچ یک از کسانی که از نسخه تقوی رونوشت برداری کرده اند ذکری از
 نام ناصر خسرو به عنوان مؤلف کتاب نیاورده اند. پس از اینکه یحیی الخشاب
 کتاب خوان الاخوان ناصر خسرو را در سال ۱۳۱۸ شمسی (۱۹۴۰) منتشر کرد.

قطعیت نسبت آن به ناصر خسرو مسلم شد چون در این کتاب ناصر خسرو دو بار به کتاب گشایش و رهایش ارجاع می‌دهد. یک بار در صف دهم: «عقل کل پدید آورده باری است و تمام است به فعل و قوت، چنان که شرح آن اندر کتاب گشایش و رهایش گفته‌ایم.^۸» و بار دوم در صف سی و یکم: «و همچنین است حال اندر جانوران که نخست، جانوران سخن ناگوی بوده‌اند و آن وقت مردم، آخر همه جانوران پدید آمده است. و برهان این دعوی روشن کرده شده است اندر «گشایش و رهایش» که کرده‌ایم.^۹»

سعید نفیسی در سال ۱۳۲۱ مجموعه تقوی را به امانت گرفت و از هر سه کتاب آن رونویسی کرد. سپس در سال ۱۳۲۸ (۱۹۵۰) رونوشتی از نسخه تقوی را تصحیح کرده و به خط نستعلیق با همان املای اصلی نسخه تقوی و با مقدمه ولادیمیر ایوانف، خاورشناس روسی به زبان انگلیسی برای انجمن اسماعیلیان در بمبئی لیتوگرافی و به شیوه چاپ سنگی منتشر کرد.^{۱۰} سعید نفیسی متوجه تصرفات کاتب بوده است. چنانکه در مقدمه این کتاب می‌نویسد: «چنان می‌نماید که کاتب این نسخه در ضمن کتابت برخی تصرفات کرده است، از آن جمله در صحیفه ۸۲ تا ۸۴ و صحیفه ۱۲۳ از متن ما که آشکارتر از جاهای دیگرست.^{۱۱}» در مقدمه انگلیسی ایوانف بر این کتاب او نیز اشاره دارد بر اینکه کاتب مطالبی را به این کتاب افزوده است. او صفحات و سطرهای افزوده‌شده را در این مقدمه مشخص می‌کند. البته در سال ۱۳۱۷ شمسی مهدی بیانی بخش‌هایی از این کتاب را منتشر کرده و گفته است که مؤلف معاصر المستنصر بالله بوده و به گمان بعضی این کتاب تألیف ابویعقوب سجستانی است.^{۱۲}

چاپ لیتوگرافی شده سعید نفیسی به همان املای نسخه اصلی آمده است و ب به جای پ (برسیدی)، ذ به جای د (آفریدگار)، کی به جای که، ک به جای گ (گشایش) آمده است. رونوشت سعید نفیسی احتمالاً نزدیک‌ترین رونوشت به نسخه سید نصرالله تقوی است چون برای لیتوگرافی و چاپ آماده شده است باید بارها مقابله می‌شده است.

کتاب گشایش و رهایش

تألیف ناصر خسرو

بسم الله الرحمن الرحيم و به نستعين ۷۸

الحمد لله رب العالمين والعاقلين والصلوة على سيد
 المرسلين محمد وآله اجمعين وسلم تباركاً كثيراً، اما بعد، اين مختصر چند مسأله
 مختلف فيه است که در قلم آمد، می گویند دانستم ای برادر از بسته
 کشتن مسئلهائی که شبیهت اندر آن بسیارست و کسی را نیافتم
 که وی بکشادن آن توان داشت، ولیکن ما ترا اجابت کردیم در ۱۰
 برسیدن این مسئله و نام نهادیم این کتاب را گشایش و رهایش
 از آنکه سخن بسته را اندر و گشاده کردیم تا نفساء مؤمن مخلصان
 را اندر و گشایش و رهایش باشند، ما نیز چون از دوستان مکلفیم شرح
 بعضی ازین کلمات و نکته درین موضع بگوئیم تا جای دیگر مکرر نباید کرد،
 اسم این کتاب بگشایش بعضی ازین کلمات حق است، اما رهایش را ۱۵
 علی الاطلاق مستحب نیست، و این نکته از آن کفتم تا چون وضعی که نه
 رهایش باشند اشارت کرده شود، از باب معانی و اصحاب خرد دانند

سعید نفیسی، برخلاف نظر ولادیمیر ایوانف، اصرار داشته است که رسم الخط را به شکل اصلی اش حفظ کند. ایوانف درباره کار نفیسی نظر خوشی نداشته است و در نامه‌ای به هانری کربن می‌نویسد: «یک نکته کاملاً محرمانه و خصوصی: از این که آن همه کار بی‌معنی و بیهوده در مورد این کتاب صورت گرفت متأسف بودم. او اصرار داشت که متن همان‌طور که بود، با همه اشتباهات و اغلاط و نقایصش چاپ بشود. آن هم به‌رغم دلایل جدی و مصرانه من در مورد این که این کار بی‌معنی خواهد بود. اگر او می‌خواهد یک «نمونه» از متون آن روزگار چاپ کند، باید یک نسخه تاریخ‌دار را انتخاب کند و آن را به صورت عکسی [افست] چاپ نماید»^{۱۳}.

متن نفیسی جافتاده‌هایی دارد و در تصحیح کتاب ما از روی متن مینوی به آن اضافه کردیم. نسخه مینوی هم جافتادگی‌هایی دارد که ما از روی نفیسی به متن اضافه کردیم. نسخه مینوی چون برای یک بار رونوشت‌برداری و مقابله می‌شده است می‌توان احتمال داد از این نظر به پای نسخه نفیسی نمی‌رسد. با این حال، در بعضی جاها مینوی متن را درست‌تر بازنویسی کرده است یا فهمیده است مانند پرسش مسئله دوازدهم که در رونوشت نفیسی «در اثبات این فساد نیست و اثبات کفر» آمده است در حالی که در رونوشت مینوی «در اثبات این فساد دین است و اثبات کفر» که معنی کاملاً مخالف آن می‌آید که با توجه به متن کتاب رونوشت مینوی درست‌تر است. این جمله متن هونزایی هم مانند مینوی است. در پاسخ به مسئله چهارم در رونوشت نفیسی «نخست‌تر اوست» آمده است و در حاشیه کسی نوشته باید تن باشد. در متن مینوی و هونزایی همان تن است. یا بعضی کلمات در نفیسی غلط است مانند ادلها در پرسش بیست‌وسوم که باید اولها باشد. در رونوشت مینوی و ویرایش هونزایی اولهاست.

به این ترتیب نفیسی نزدیک‌ترین رونوشت به نسخه تقوی را تهیه کرده است. این نسخه به شماره ۵۱۰۷ در کتابخانه ملی ایران نگهداری می‌شود. پس از آن در سال ۱۳۴۰ کتاب دوباره تصحیح شده و با املاء امروزی

حروفچینی شده و توسط انجمن اسماعیلیه در تهران منتشر شد. سپس چاپ‌های دیگری از آن در سال ۱۳۶۳، ۱۳۸۰، و ۱۳۹۰ منتشر شده است. دو چاپ اخیر به کوشش عبدالکریم جریزه‌دار تهیه شده است.^{۱۴} جریزه‌دار کتاب را همراه با نمایه و بعضی تغییرات در املاء کلمات و نیز افزودن عنوانی به هر مسئله منتشر کرده است.

فقیر محمد هونزایی در سال ۱۹۹۸ (۱۳۷۶-۱۳۷۷ شمسی) کتاب را ویرایش کرده و همراه با ترجمه انگلیسی آن در لندن منتشر کرد.^{۱۵} هونزایی برخلاف نفیسی که تصحیح ادبی کرده است، به محتوای فلسفی آن نیز توجه داشته است و بعضی جا کلماتی را حذف کرده و یا تغییر داده است تا مفهوم فلسفی مورد نظر ناصر خسرو را منعکس کند. یا توضیحاتی اضافی درون کروشه [] گذاشته است که فهمیدن متن را آسان‌تر می‌کند. با این حال بعضی از این کلمات افزوده شده ضرورتی نداشته است و بدون آنها هم متن فهمیدنی است و علاوه بر آن رسم الخط و املائی کلمات را تغییر داده است. برای مثال، حرف اضافه به را به کلمات بعدی چسبانده است، مانند بحقیقت، بامام، بتو. کلماتی که امروزه دیگر رایج نیستند مانند کی به معنای که به شکل امروزی که نوشته شده است، اما کلماتی که امروز در متون ادبی، یا دست‌کم در شعر به کار می‌روند، مانند آنچ، آنک به همان صورت آمده‌اند. علامت‌گذاری و نقطه‌گذاری و ویرگول‌گذاری در متن هونزایی نامنظم است، جملات طولانی است و خواندن را مشکل می‌کند.

هم مینوی و هم نفیسی عباراتی که کاتب کتاب افزوده است مشخص کرده‌اند. اما هونزایی آنها را حذف کرده است. بعضی از تغییرات حدسی و قیاسی هونزایی از این قبیل است: در پاسخ به پرسش بیست‌وپنجم «از بهر آن‌جا آفریده‌اند» به «از بهر آن به اینجا فرستاده‌اند» تغییر یافته است. یا در جواب به مسئله بیست‌وششم «بارهای برنج» را به «پاره‌های برنج» تغییر داده است. در پاسخ به مسئله بیست‌ویکم «و زر نفقه کردی» را که در همه نسخه چنین آمده است به «و زر [و] نقره گردیدی»، تبدیل کرده است. در پاسخ به

مسئله چهارم در رونوشت نفیسی «بودپذیر نیست» آمده است در صورتی که از نظر فلسفی برخلاف نظر ناصر خسرو است و باید «بودپذیر است» باشد. در رونوشت مینوی بودپذیر است و در تصحیح هونزایی به دانش‌پذیر است، تبدیل شده است.

بسم الله الرحمن الرحيم
و به نستعين

۱۱) اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَ الْغَاثِبَةِ لِلْمُتَّقِينَ وَ الصَّلٰوةُ عَلٰی سَيِّدِ الْمُرْسَلِينَ
مُحَمَّدٍ وَ آلِهِ أَجْمَعِينَ وَ سَلَّمَ تَسْلِيمًا كَثِيرًا.

۱۲) دانستم ای برادر از بسته گشتن مسئله‌هایی که شبیهت اندر آن بسیارست و کسی را نیافتی که وی بگشادن آن توان داشت، ولیکن ما ترا اجابت کردیم در پرسیدن این مسئله‌ها و نام نهادیم این کتاب را گشایش و ره‌ایش از (بهر) آنک سخن بسته را اندرو گشاده کردیم تا نفس‌های مؤمنان مخلصان را اندرو گشایش و ره‌ایش باشد.

۱۳) اکنون سؤال‌های ترا ای برادر یاد (می)کنیم و جواب هر یک بشرح و بیان و برهان و حجت از آیات قرآن و دلائل از آفاق و انفس و طبایع و ارکان همی آریم.

مسئله اول

۱۴) پرسیدی ای برادر از آفریدگار و آفریده، و گفتی چاره نیست از آنک آفریدگار پیش از آفریده بود، اما خواستی که بدانی که میان آفریدگار و آفریده زمان بود یا نه، و آنچ آفریده است آن وقت که نیافریده بود آفریدگار و پادشاه بود یا نه، و چون آفریده نبود خدا آفریدگار چه چیز بود و پادشاه بر چه بود، پس اگر پادشاه و آفریدگار آن وقت گشت که آفرینش کرد و پادشاهی پدید آورد اکنون که پادشاه و آفریدگارست بهتر و بزرگ‌ترست از آنچه آن وقت بود که نه آفریدگار بود و نه پادشاه، چون اکنون که آفرینش پدید آورد بخلاف آن است که پیش از آفرینش بود مرا و را (نام) محدثی لازم آید از بهر آنک آنچه حال او گردنده باشد محدث باشد، خواهیم که بیرهان سخن گشاده گردد تا بدانیم که اعتقاد چگونه باید داشت اندرین، و السَّلَام.

پایان‌نامه‌ای هم برای دریافت درجه کارشناسی ارشد با عنوان «تصحیح انتقادی گشایش و رهایش» و یک مقدمه در مورد نسخه‌های گشایش و رهایش و علت انتساب این کتاب به ناصر خسرو و الهیات ناصر خسرو نگارش سعید شریفی از دانشکده ادبیات فارسی و زبان‌های خارجی دانشگاه علامه طباطبائی وجود دارد که به گفته نویسنده «نسخه اساس در این تصحیح همان نسخه مینوی است شیوه تصحیح بیشتر بر تصحیح قیاسی استوار است»^{۱۶}.

سه نسخه خطی هم در بدخشان وجود دارد که کوشش برای به دست آوردن این نسخه‌ها موفقیت‌آمیز نبود.^{۱۷} دو نسخه نیز در کتابخانه سنت پترزبورگ وجود دارد.^{۱۷} مکاتبات مفصل با کتابخانه سنت پترزبورگ برای به دست آوردن رونوشتی از این دو نسخه بدون نتیجه ماند. اگرچه در ابتدا قول ارسال آن را داده بودند. یک نسخه در دارالکتب قاهره وجود دارد که ۵۹ صفحه دارد و هر صفحه ۳۰ سطر است. این نسخه با شماره ۱۷۹۰ زیر عنوان تصوف فارسی و بدون نام مؤلف ثبت شده است.^{۱۷} احمد منزوی می‌گوید که دو نسخه هم در موزه بریتانیا وجود دارد.^{۱۸} اما در فهرست کتاب‌های این مؤسسه دیده نمی‌شود. ایشان هیچ‌گونه اطلاعی نمی‌دهد که چگونه ایشان از وجود این دو نسخه مطلع است اما این مؤسسه از وجود این نسخه‌ها بی‌اطلاع است. در سال ۱۹۷۳ همه نسخه‌های خطی کتاب‌های موزه بریتانیا^۱ به ساختمان جدیدی با عنوان کتابخانه بریتانیا^۲ منتقل شد. با مکاتبات متعددی که با خانم اورسلا سیمز - ویلیامز^۳ متصدی بخش نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه بریتانیا داشتم، ایشان پس از بررسی زیاد وجود هرگونه نسخه گشایش و رهایش را در کتابخانه بریتانیا و انجمن آسیایی منتفی کرد.

1. British Museum

2. British library

3. Ursula-Sims Williams